Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК Ошского государственного университета

2020
ISSN 1694-7452

3. Серия: Общественно-гуманитарные науки (история, юридика, теология, философия, международные отношения, политология и регионоведение)

Главный редактор:
к.ф.-м.н., доцент   Кожобеков К.Г.

Заместитель главного редактора:
д.м.н., профессор Осумбеков Б.З.

1. **Кененсариев Ташманбет** – доктор исторических наук, профессор, зав. отделом манасоведения “Национальной академии “Манас” и Ч.Айтматова”;
2. **Асанканов Аблабек** – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории и культурного наследия Кыргызской Национальной академии наук, член-корреспондент НАН КР;
3. **Смадияров Сыдык Акунович** – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Кыргызстана и археологии, этнологии ОшГУ,;
4. **Арстанов Сабыркул Абдиманапович** – кандидат исторических наук, доцент и.о. декана факультета востоковедения и истории ОшГУ;
5. **Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна** – кандидат исторических наук, доцент, заместитель декана по научной работе факультета востоковедения и истории ОшГУ;
6. **Кулдышева Гулсара Кенжеевна** – доктор юридических наук, профессор, декан юридического факультета ОшГУ;
7. **Дүйсенов Эркин Эрманович –** доктор юридических наук, профессор Казахского национального университета им. Аль-Фараби;
8. **Джоробекова Арзыгул Мамаюнусовна** – доктор юридических наук, заместитель начальника по науке Академии внутренних дел КР;
9. **Ракимбаев Эркинбек Нурудинович** – доктор юридических наук, профессор академик при призидента Кыргызской Республики, секретарь ВАК РФ;
10. **Мукасов Ысманалы Мукасович** – доктор философских наук, профессор, член корр. НАН КР;
11. **Омукеева Жумакан Алинуровна** – доктор политических наук, профессор, директор Ошского регионального колледжа;
12. **Исаков Кубанычбек Абдыкадырович** – доктор философских наук, и.о. профессора кафедры философии и политологии ОшГУ;
13. **Шарипова Эркайым Козуевна** – доктор философских наук, профессор кафедры философии и политологии ОшГУ;
14. **Нурдинова Канышай Хамитовна** – кандидат философских наук, профессор кафедры международных отношений ОшГУ;
15. **Арипов Ниязали Турдалиевич** – доктор философии (PhD), доцент кафедры религиоведения и гуманитарных наук ОшГУ;
16. **Юсуф Гөкалп** – доктор философии, PhD доцент факультета теологии Кыргызско-Турецкого университета “Манас”;

Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан

2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн.

Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10/2016 келишими боюнча ***Россиялык илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ)***
Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт.
Редакциянын пикири макалалардын авторунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.
Жыйнактын электрондук версиясын www.oshsu.kg, vestnik.oshsu.kg, elibrary.ru   сайттары аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

ОГЛАВЛЕНИЕ

ТАРЫХ

1.	***Amanzhol Kalysh, Isaeva A.*** *Ethnic aspects of family members in Kazakhstan in the 60-80's of the twentieth century*	7
2.	***Авазов Э.А., Осмонов Б.*** *Кыргыз элинин боштондук кыймылдарынын арман, кошок жана жоктоо ырларында чагылышы*	11
3.	***Айбекова А.А.*** *Особенности политической и социально-экономической среды в Кыргызстане в период становления неправительственного сектора*	16
4.	***Айдаркулова Д.С.*** *Эл аралык мамилелер системасындагы күчтөрдүн тең салмактуулугу*	20
5.	***Айтбаев Т.А., Айтбаева А.Т.*** *Кыргыздардын тамактануу, эт тартуу маданияты жана мейман достугу*	24
6.	***Алымбаев Ж.Б., Гүлназ Аскарбек*** *Санитарно-гигиеническая и эпидемиологическая ситуация в городах Туркестана (во второй половине XIX и начала XX вв.)*	28
7.	***Алымбеков К.А., Муканбетова Р.Б.*** *Октябрь революциясына чейинки ысык-көлдөгү жаны усулдук мектептер жана гимназиялар*	33
8.	***Алымбеков К.А., Муканбетова Р.Б.*** *Агартуучу жана адабиятчы Байсерке Калпаков*	37
9.	***Анарбаева Г.А.*** *Кыргызстанда 2010-жылдарда парламентаризмдин өнүгүү өзгөчөлүктөрү*	40
10.	***Анарбаева Г.А.*** *Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду аталышындагы эмгекте Боромбай бийдин изилдениши*	44
11.	***Атаханов Ш.Т.*** *Взгляды на исторические знания молодежи Кыргызстана о великой отечественной войне в канун 75-летия великой победы (на примере материалов соцопроса)*	47
12.	***Бөтөнөев Ж.С.*** *Кеңеш өкмөтүнүн Кыргызстандагы калктын каймактарына каршы саясаты: жүрүшү жана кесепеттери (XX кылымдын 20-30-жылдары)*	52
13.	***Дыйканова Ш. А., Момунова А.Н.*** *Основные аспекты и методы социальной реабилитации детей с ограниченными возможностями здоровья*	59
14.	***Жоошбекова А.Р., Чыныкеева Г.Э., Абдувапова А.Т.*** *Ош облусундагы никелешүүдөгү, ажырашуудагы тенденциялар жана аралаш никелер*	65
15.	***Жумашова Г.С., Алтымышова В.К., Тилекова У.К.*** *Таш-көмүр шаарындагы крисстал заводунун аймактын өнүгүүсүндөгү орду жана ролу*	69
16.	***Исакова Ф.Р.*** *XX кылымдын башында түркстанда улуттук тилдүүлүктүн түзүшү*	73
17.	***Мальчик А.Ю.*** *Дунганский орнамент: диалог культур, история и современность*	79
18.	***Маманов М.А., Арстанов С.А.*** *Диний изилдөөлөрдү окутуунун зарылдыгы*	83
19.	***Молдокулова Э.А.*** *Билим берүү мекемелеринде хижаб маселеси*	86
20.	***Момунова А.Н.*** *Иппотерапия жана аны мүмкүнчүлүгү чектелген өспүрүмдөргө карата колдонуу шарттары*	89
21.	***Ормонова А.Т.*** *Процесс потери этнической обособленности Ошской группы дунган и её последствия*	94
22.	***Осмонова С.К.*** *Традиционная система экологического воспитания детей в Кыргызской семье*	97
23.	***Сагынбай кызы Н.*** *Эгемен Кыргызстандын айыл чарбасынын Евразиялык*	102

	экономикалык биримдиктеги социалдык-экономикалык көйгөлөрү	
24.	***Сатарбаев А.М.*** *Межэтнические конфликты в ферганской долине в конце* XX *века*	105
25.	***Сулайманов Э.Ж., Анарбекова В.Э.*** *Н.М.Пржевальский – борбордук Азиянын “Ак тактарын” өчүргөн алгачкы окумуштуу*	110
26.	***Сыдыков А. Н***. *Пути развития этнолингвистической науки в Кыргызской Республике*	115
27.	***Тобакалов Ч. Б.*** *Эки тараптуу Кыргыз-Өзбек мамилелерин өнүктүрүүнүн негизги багыттары (1991-2000 жж).*	121
28.	***Тухтаматов А. С.*** *Таинственные китайские иероглифы: происхождение и их значения*	125
29.	***Хамраева Т.Р.*** *Туркистандагы статистикалык кызматтын түзүлүшү жана иш-чарасын тарыхынын тарыхый графикалык анализи*	133
30.	***Чыныкеева Г. Э., Жоошбекова А. Р., Абдувапова А. Т.*** *Баткен облусу: учурдагы этнодемографиялык жана миграциялык процесстер*	137

ЮРИДИКА

1.	***Абдувалиев А.*** *К вопросу о процессе отставки президента Кыргызской Республики*	142
2.	***Абдукахарова Т.А.*** *Деятельность некоммерческих организаций в Кыргызской Республике и Республике Казахстан: сравнительно-правовой анализ*	145
3.	***Абдырахманова Г.Т., Жумабаева А.И.*** *Правовой аспект экономического сотрудничества Кыргызстана с Россией и Китаем*	153
4.	***Айтбаева Ж.С.*** *Правовые проблемы защиты от семейного насилия в отношении женщин*	156
5.	***Аликулов Б.М.*** *Обеспечение защиты прав работника и международная организация труда*	161
6.	***Алтыбаев К.А., Маткалыков А.С.*** *правовое регулирование здравоохранения в Кыргызской Республике: механизмы и реализация*	165
7.	***Артыкбаев Г.У., Табалдиев Н.А.*** *Аймак: түшүнүгү, юридикалык мүнөздөмөсү жана түрлөрү*	169
8.	***Айтбаева Ж.С., Асылбек к. А.*** *Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын уюштуруунун жана ишмердигинин принциптери*	174
9.	***Атантаев А.Т., Жээнбекова Ж.С.*** *О политике царизма в сфере уголовного права в Кыргызстане*	178
10.	***Дехканова Ж.А., Токтобаева Э.М.*** *Совершенствование правового регулирования отношений недропользования в Кыргызской Республике*	183
11.	***Долонбаев Т.Т.*** *Государственная власть и органы местного самоуправления в кыргызской республике: проблемы взаимоотношения и разграничения полномочий*	188
12.	***Дуйсенов Э.Э., Арзиев Н.И.*** *О роли и значении экологического фактора в изучении правовых проблем охраны окружающей среды*	193
13.	***Ибрагимов Б., Айтбаева Ж.С.*** *Парламенттин негизги милдеттерин аткаруудагы көйгөйлөр*	197
14.	***Иманкулова Г.И.*** *Система государственного контроля за исполнением документов: понятие, сущность, юридическая природа*	204

15.	***Иманкулова Г.И.*** *Контроль за исполнением документов в органах государственного управления Кыргызской Республики: состояние, тенденции, решения*	209
16.	***Калиев А. С.*** *Саясий социалдык коомдун туруктуу өнүгүүсүндөгү үй-бүлөөнүн орду*	216
17.	***Калмаматова А. С., Айтбаева Ж.С.*** *Деятельность органов публичной власти в сфере межнациональных отношений*	221
18.	***Кулдышев А.Ш.*** *Совершенствование партнерских отношений органов внутренних дел Кыргызской Республики с гражданским обществом*	225
19.	***Кулдышева Г.К., Карабаева К.К.*** *Проблемы повышения правосознания гражданского общества в Кыргызской Республике*	229
20.	***Минбаев С.А.*** *Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын лицензиялык-уруксат берүү иши жөнүндө маселеге карата*	234
21.	***Минбаев С.А.*** *Көзөмөлдөө - Кыргыз Республикасынын ички иштер органдарынын лицензиялык-уруксат берүүчүлүк бөлүмүнүн негизги маселеси катары*	238
22.	***Мирзаева А.К., Танатарова Ф.А.*** *Основы концептуального развития обеспечения безопасности помещений, где хранятся отходы ископаемых в Кыргызской Республике*	242
23.	***Осмонова А.А.*** *Кыргыз Республикасында укуктук мамлекетти куруу жөнүндө*	248
24.	***Пазылова М., Карабаева К. К.*** *Некоторые проблемы современного уголовного судопроизводства*	251
25.	***Парайдин у Ш., Юлдашев К. К***. *Правовые основы Китайской миграции и ее потенциальная конфликтогенность в общественном сознании в Кыргызстане*	255
26.	***Ракимбаев Э.Н., Абдукахарова Т.А., Асанова А.А.*** *Правовые основы организации и деятельности некоммерческих организаций в Кыргызской Республике и Республике Казахстан*	259
27.	***Токошов Р.И.*** *Регулирование интернет-отношений: правовые основы, проблемы, рекомендации*	267
28.	***Худайбергенов Б. Б.*** *Институт неплатежеспособности как институт правового регулирования санации и банкротства*	273
29.	***Эгембердиева Н.А., Кушубакова М.Б.*** *Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдарынын административдик – укуктук статусу*	277
30.	***Эгембердиева Н.А.*** *Функции государства как – основные направления деятельности государства*	281
31.	***Юсупов У.Ж.*** *Конституционно-правовые основы экологического состояния и перспективы рационального использования водных ресурсов в Кыргызской Республике*	285

ФИЛОСОФИЯ

1.	***Беккулова Д.К***. *Место концепта «счастье» в когнитивной картине мире*	*90*
2.	***Итигулова Ж.К.*** *Айтматовдук экзистенциализм*	*95*
3.	***Кочкорова Д.А.*** *Адамдын социалдашуусундагы философиянын ролу жана аны окутуудагы кээ бир көйгөйлөр*	*99*
4.	***Курбанбаев К.А., Ахмеджанова А.М., Ыразаков Д.А.*** *Кыргыз элинин көркөм сүрөт искусствосу*	*304*
5.	***Лю М.Б., Ибрагимова Н.А., Усупова Ч.С., Альджамбаева И.Ш.*** *Термодинамические принципы в эволюции жизни*	*308*

6.	***Манашов М.Э.*** *Трансформация ценностных ориентации личности на основе научных представлений*	*314*
7.	***Манашов М.Э.*** *Ценностные аспекты счастья в контексте мировой этической мысли и современных глобализационных процессов*	*318*
8.	***Сулайманов Ж.М., Адылбек у.Н.*** *В поисках идентичности: между этнической и религиозной (на примере Казахстана и Кыргызстана в современный период)*	*322*
9.	***Шарипова Э.К., Курбанбаев К.А.*** *Азыркы искусстводогу негизги багыттар*	*328*
10.	***Эркебаев Э.М., Бакытбек к. Г.*** *Коомдук пикирдин калыптануусу, факторлору жана баалуулуктар*	*233*

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

1.	***Азизбек к.А., Захиджанов М.*** *Борбордук Азия мамлекеттеринин аймактык биригүүсүндөгү негизги көйгөйлөр*	*337*
2.	***Даниярова Г.М., Азизбек к. А.*** *Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия мамлекеттери менен болгон интеграциялык процесстери*	*340*
3.	***Нурдинова К.Х., Джанибекова В.Б.*** *Трансформация роли государства в современном мире: теоретические дискуссии*	*345*
4.	***Нурдинова К.Х.*** *Радикализация Ислама как угроза безопасности Центральной Азии*	*350*
5.	***Сулайманова Г.Б.*** *Сотрудничество стран Центральной Азии по экологическим вопросам*	*355*
6.	***Шадыбекова Г.К.*** *Кыргыз Республикасынын араб мамлекеттери менен кызматташуусу*	*361*

ПОЛИТОЛОГИЯ

1.	***Джанибекова В.Б., Нурдинова К.Х.*** *Саясий өкүлдүк системасындагы кызыкчылыктар группасы менен саясий партиянын катышы*	*368*
2.	***Исрайилов Ч.Ж.*** *Ключевые вопросы местных политических процессов в Кыргызстане: обзор современных теоретических мыслей*	*370*
3.	***Кыдырмышева Б.Т., Кыдырмышев М.*** *Механизмы увеличения политического представительства женщин: зарубежный опыт*	*373*

связанные с особенностями национальной политики данных государств, национальными культурными ценностями и традициями.

Литературы:
1.Политология / Под ред. М.А.Василика – М., 1999. – С. 505.
2.Этносоциология / Ю.В.Арутюнян, Л.М.Дробижева, А.А.Сусоколов. – М., 1999. – С. 240-243.
3.Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. - СПб., 1999. - С. 60.
4.А.Г.Осипов. Ферганские события 1989 года (конструирования этнического конфликта) Ферганская долина Этничность, Этнические процессы, Этнические конфликты. Москва 2004. - С.170.
5.Зиямов Ш. О межэтническом конфликте 1989 года в Узбекистане // Центральная Азия и Кавказ. - № 6(12). – 2000. – С. 154.
6.ООГА ПД. - ф.21,оп. 2, д. 348. - Л.93.
7.Михайлов В.А. Межнациональный конфликт – что за ним //Изв. ЦК КПСС, - Москва, 1990. №10. - С.3.
8.Преступная толпа. Библиотека социальной психологии. – Москва, КСП, 1998. – С.31.

УДК:947(575.2):39:398

Н.М.ПРЖЕВАЛЬСКИЙ – БОРБОРДУК АЗИЯНЫН “АК ТАКТАРЫН” ӨЧҮРГӨН АЛГАЧКЫ ОКУМУШТУУ

*Сулайманов Э.Ж. - тарых илимдеринин кандидаты., профессор,*kudrat-73@mail.ru
Жалал-Абад мамлекеттик университети
Анарбекова В.Э. - тарых илимдеринин кандидаты, доценттин м.а., Artur-argen@mail.ru
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту (ИИМСИ)

Аннотация: *Орстун атактуу саякатчысы Николай Михайлович Пржевальскийдин (1839-1885-жж.) ысмы географиялык ачуулардын тарыхына түбөлүккө кирди. Пржевальский Борбордук Азыянын биринчи изилдөөчүсү деп аталат. Ал Борбордук Азия боюнча төрт жолу саякат жасап, анын тоолору жана чөлдөрү аркылуу 30 миң километрден ашуун аралыкты басып өткөн. Бешинчи саякаты Орто Азиянын анын ичинде Кыргызстанга багытталган болчу. Борбордук Азияда жасалган географиялык эң ири ачуулар Пржевальскийге таандык, ал анын жаратылышынын эң кызыктуу жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн изилдеп жана баяндап жазган.*

Азиянын картасында борбордук орунду алып турган зор “ак тактар” (“белгисиз жерлер”) талыкпаган бул изилдөөчүнүн ар бир экспедициясынан кийин улам кичирейип отурган жана али изилдене элек ички аймактарын илим үчүн биринчи болуп ачкан окумуштуунун эмгектерине салыштырмалуу тарыхый анализ жасалат.

Ачкыч сөздөр: *Николай Михайлович Пржевальский, географ-изилдөөчү, Гималай тоолору, Борбордук Азия, этностук аталыштар, каада-салт, карта, өсүмдүктөрдүн түрлөрү.*

Н.М.ПРЖЕВАЛЬСКИЙ – ПЕРВЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ, СТЕРШИЙ «БЕЛЫЕ ПЯТНА» ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Сулайманов Э.Ж. - к.и.н., профессор, kudrat-73@mail.ru
Джалал-Абадский государственный университет,
Анарбекова В.Э. - к.и.н., и.о.доцента, Artur-argen@mail.ru
Научно-исследовательский медико-социальный институт (НИМСИ)

Аннотация: *Имя известного русского путешественника Николая Михайловича Пржевальского (1839-1885.) навсегда вошло в историю географических исследований. Пржевальский считается первым исследователям Центральной Азии. Он совершил четыре путешествия по Центральной Азии, прошёл через горы и пустыни более чем 30 тысяч километров расстояния. Пятое путешествие было запланировано по Средней Азии, включая территорию Кыргызстана. Крупные географические открытия Центральной Азии принадлежат Пржевальскому, он исследовал и описал очень интересные и характерные особенности природы.*

«Белые пятна» («Неизвестные места») на карте Центральной Азии уменьшались неизвестные территории при каждой экспедиции. Благодаря ученому еще не исследованные

внутренние территории региона были открыты.В статье дается сравнительно-исторический анализ трудам путешественника.

Ключевые слова: *Николай Михайлович Пржевальский, географ-исследователь, горы Гималая, Центральная Азия, этнические названия, традиция, карта, виды растения.*

N.M. PREZHEVALSKY IS THE FIRST SCIENTIST WHO RECOVERED THE "WHITE SPOTS" OF CENTRAL ASIA

Sulaymanov E.J. - Candidate of Historical Sciences.,Professor,kudrat-73@mail.ru
Jalal-Abad State University
Anarbekova V.E.-Candidate of Historical Sciences,Scientific Research, Artur-argen@mail.ru
Medical Social Institute

Abstract: *The name of the famous Russian traveler Nikolai Mikhailovich Prezhevalskywhich was born in (1839-1885) forever entered to the history of Geographical Research. Prezhevalskiis known as the first researcher of Central Asia. He made four journeys in Central Asia, passing through the mountains and deserts more than 30 thousand kilometers of distance. The fifth trip was planned for Central Asia including the territory of Kyrgyzstan. Major geographical discoveries of Central Asia belong to Prezhevalsky that he researched and described very interesting and characteristic features of nature.*

"White spots" ("Unknown places") on the map of Central Asia, unknown territories decreased during each expedition due to the tireless exploration of the traveler. Due to the scientist an unexplored Inland areas of the region were discovered. We give a comparative historical analysis of first discovery of the traveler.

Key words: *Nikolai Mikhailovich Prezhevalsky, Geographic Researcher, Himalaya mountains, Central Asia, Ethnic names, Tradition, map, Plant species.*

1. *Башаты: Өмүр жолу: Борбордук Азияны изилдөөгө кызыгуусу.*

Николай Михайлович Пржевальский мурдагы Смоленск губерниясынын Кимборово кыштагында бай эмес, бирок мурдагы тектүү двоярдын үй-бүлөсүндө 1839-жылы 31-мартта (12-апрелде) туулган.

1863-жылы жазында академияны бүтүп, поручик деген чин алган. Бош убактысында аңчылык кылган же китеп окуган, зоологияны, ботаниканы үйрөнүп жана саякаттар жөнүндөгү китептерди окуган. Пржевальскийди Африка кызыктырган, бирок Африка Россиядан алыс эле. Ал жакка экспедицияны уюштуруу көп акчага турган.

1864-жылдын аягында досторунун жардамынын аркасында Пржевальскийдин тагдырында чукул бурулуш болот: ал Варшава юнкерлер окуу жайына тарых жана география сабактарынан окутуучу болуп дайындалат. Мына ушунун аркасында саякаттары жөнүндө Пржевальский кийинчерээк өз отчетторунда жазган.

1866-жылдын аягында Чыгыш Сибирде кызмат өтөөгө уруксат алган. 1867-жылдын башында, Сибирге кетээрдин алдында Николай Михайлович Петербургда саякатчысы – Орус география коомунун физикалык география бөлүмүнүн председатели П.П.Семенов (кийинки аты – Тянь-Шанский) менен жолугушкан. Семенов Пржевальскийдин Борбордук Азияга экспедицияга баруу жөнүндөгү долбоорлорун жактырган жана үйгө жакын, мисалы, Уссури крайында жүргүзүүчү изилдөөчүлүк иште көрсөтүүгө кеңеш берген [6, 10-12].

Николай Михайлович Иркутскиде География коомунун Сибирдеги бөлүмүнүн китепканасында Приморьенин, Приамурьенин жана Уссури крайынын тарыхы, географиясы жана экономикасы жөнүндөгү китепкананын бардык китептери менен кол жазмаларын окуп-үйрөнүп чыккан.

1867-жылы майда Пржевальскийдин Уссури крайына бара тургандыгы жөнүндөгү командировка күбөлүгүн даярдоо аяктаган.

2.0.САЯКАТТАРЫ: Уссири крайына саякаты (1867-1869-жж).

Пржевальский Уссири крайынан эң сонун, бай коллекция алып келген, анда өсүмдүктөрдүн 300гө жакын түрү (бардыгы 2000 нуска), катырылган 310 канаттуунун кеби, сүт эмүүчүлөрдүн 10 териси, канаттуулардын 42 түрүнүн 560 жумурткасы жана ар түрдүү өсүмдүктөрдүн 83 түрүнүн уруктары болгон. Ал илим үчүн Уссури крайында жашаган кара коёнду жана курма түрүндөгү өсүмдүк – диморфантты ачкан.

Пржевальский Уссири крайынын жергиликтүү калкы – жакырчылык, укуксуздук, карангылыкта болушкан, *гольддор* менен *орочтордун* чарбачылыгы, коомдук жана үй бүлөлүк турмушу, турмуш-тиричилигин эсте каларлык сүрөттөгөн. Гольддордун жайындагы, жазындагы жана күзүндөгү башкы кесиби – балыкчылык, кышында – булгунга аңчылык кылуу болгон.

Орочтор же болбосо таздар (орочтор удегейликтерге жакын эл, өздөрүн нани деп аташат) жөнүндө Пржевальский, алар Япон деңизине куйган суулардын жана Уссиринин ири куймаларынын жээктеринде жашашат деп жазат. Аларды "селсаяктар", б.а. көчмөндөргө жана отуруктууларга бөлөт. "Селсаяктар" өмүр бою өзүнүн үй бүлөсүн бир жерден экинчи жерге көчүрүп жүрүшөт. Алар жыгачтын кабыгынан жасалган алачыктарда жашашат. "Адатта бүт үй бүлө алачыктын орто ченинде отту тегеректеп жарым жартылай жылаңач отурушат, алачыктагы түтүндөн көзүндү ача албайсың" – деп жазат Пржевальский. Бул саякатынын натыйжаларын Пржевальский "Уссири крайына 1867-1869-жж. жасалган саякат деген" китебинде жарыялаган [4].

Борбордук Азияга саякаттары. Монголияга жана тангуттар өлкөсүнө саякат (1870-1873-жж)

Үч жылга болжолдонгон маршрут Монголия менен чектелип турган орус шаары Кяхтадан башталган. Кяхтага 1870-жылы ноябрдын башында келген. Экпедицияда төрт эле киши: Н.М.Пржевальский, М.А.Пыльцов менен дагы эки казак-орус болгон. Жүк сегиз төөгө жүртөлдү. Төөлөрдөн башка мине турган эки ат менен Фауст деген ит болгон.

Алашань чөлүнүн жылаңач кумдары ондогон жана жүздөгөн киломтрге созулуп жатат. Кум массивдеринин өтө чоңдору монголдордо "тэнгри" (кудай) б.а. асман деген өзчөчө атка ээ болгон. Алашань чөлүнүн бир кыйла кызыктуу өсүмдүктөрүнүн катарына сөксөөлдү кошууга болот, монголчо *зак* деп аталат. Бул жапыз дарак. Сөксөөлдүн жыгачы өтө морт, буюм жасаганга жараксыз, бирок абдан жакшы күйөт. Анын бутактарындагы жалбырак ордуна сөңгөккө жабышкан кабыкча эле бүдүр өскөн, узун кылдуу щетканыкындай сапсайган, ширелүү шиңгилдерин төөлөр өтө жакшы жешет. Сөксөөлдүн баалуулугунун дагы бир жагы, анын тамыр тармагы кумдарды жакшы бекитип, алардын сапырылышына тоскоол болот.

Тангуттар – элдердин тибет бирма тобуна кирет. Михайловичтин баяндамалары боюнча алардын бою орто же ортодон жогору, дене түзүлүшү бакжагай болгон. Бет түзүлүштөрү боюнча бир нече кылым коңшу жашаган монголдорду да, кытайларды да элестетпейт. Пржевальский аларды көбүнчө цыгандарга окшош деп эсептейт.

Тангуттардын кийими – ноотудан же койдун терисинен тигилген жайкыга чепкен, ал эми кышкыга ичик; "бул жергиликтүү климат менен, өзгөчө нымдуу жайы жана суук кышы менен шартталган" – деп белгилейт Пржевальский. Чепкен, ал түгүл ичик да, жылаңач денеге кийилет. Аялдар да эркектердикиндей кийим кийишет.

Көчмөн тангуттарга топоздун жүнүнөн одуракай токулган чатырлар турак үй катары кызмат кылган. Токойлуу аймактарда гана дыйканчылык менен кесиптенген айрым тангуттарда чатырдын ордун тегизделбеген жыгачтардан эпсиз салынган морсуз үйлөр алмаштырган. Тангуттардын негизги кесиби – мал чарбасы: топоз менен кой, кээде жылкылар менен уйларды багуу.

Ал кездеги монголдордун кийими халат сыяктуу чепкенди, көк дабадан (матанын түрү) тигилген, өтүктөн жана жээги өйдө кайрылган калпактан турган. Ошол убакта монголдордо (көчмөндөрдө) көйнөк, ич кийимдер болгон эмес. Кышкысын жылуу шым, тон жана жылуу тумак кийишкен. Аялдардын халаты эркектердикинен бир аз

айырмаланып, куру жок болгон. Үстүнөн жеңи жок шырымал күрмөгө окшош нерсе кийишкен.

Пржевальскийдин Монголия жана тангуттардын өлкөсү боюнча үч жылдык саякатынын жыйынтыгы өтө маанилүү. Саякатчы Борбордук Азия боюнча 11100 чакырым (11842 км) жол жүргөн. Анын ичинен 5300 чакырымын (5654 км) б.а. бүт
күл бара жаткан жолун, көз болжоо менен картага түшүргөн. Ал 18 пункттун кеңдигин жана 146 пункттун бийиктигин аныктаган, мунун баары Борбордук Азиянын рельефи жөнүндөгү окумуштуулардын билгендерин алда канча кеңейтти.

Зоологиялык коллекциясы жаныбарлардын 42 түрүнө таандык болгон сүт эмүүчүлөрдүн 130 тери жана теричелерин сойлоочулардын 10чакты түрүн (70 даанача), балыктардын 11 түрүн жана курт-кумурскалардын, чымын-чиркейлердин 3000ден ашык даанасын камтыйт. Ботаникалык коллекция болсо 500дөн ашык түрдөн турат (4000ден ашык даана өсүмдүктор). Николай Михайлович, ага чейин эч бир изилдөөчү батынбаган Гобинин туурасы боюнча миң чакырым басып өтүү, Гобинин ортоңку бөлүгүнүн жаратылышынын мүнөздөмөсүн берген. Өтө баалуу жалпы физика – географиялык изилдөөлөрдү да жүргүзгөн жана *монголдор, тангуттар, дунгандар* жана *далдар* жөнүндө кызыктуу этнографиялык маалыматтарды чогулткан. Пржевальскийдин түндүктө Далайнор көлүнөн, түштүктө Янцзынын баш жагына чейинки Борбордук Азиянын кеңдик боюнча зор аймагын камтыган Борбордук Азияга жасаган биринчи саякатын, анын замандаштары чыныгы илимин эрдик деп аташкан. Жыйынтыгында, *“Н.М.Пржевальский. Монголия и страна тангутов. Трехлетнее путешествие в восточной нагорной Азии. Т. 1-2., - СПб, 1875-1876”*[3]– деген эмгегин жарыялаган.

Табышмактуу Лобнорго саякат (1876-1877-жж).

Пржевальскийдин Борбордук Азияга экинчи саякаты 1876-1877-жылдары ишке ашкан. 1876-жылдын 12-августунда экспедиция Кулжадан чыгат. Бул сапар анын экспедициясы жетишердик дурус жабдылган. Анын карамагында ар түрдүү буюмдар жүктөлгөн 24 төөдөн жана 4 аттан түзүлгөн кербен болгон. Алдыдагы экспедицияда өзүлөрүнүн эң жакшы жактарын көрсөткөн Панфил Чебаев менен Дондок Иринчиновду кошкондо 10 адам катталган [1, 54].

Тарим – Такла-Макан чөлүнүн эң чоң дарыясын Пржевальскийдин экспедициясы кечип өткөн. Тарим Лобнорго эмес Карабуран көлүнө куярын Пржевальский аныктаган.

Лобнордогу келгиндерге андан кийин чыгыш Түркстандын бардык булуң-бурчтарынан сүрүлгөндөр жана качкындар келе баштаган. Ар түрдүү элдердин күчөтүлгөн аралашуусунан таримдиктер п.б.

Ар түрдүү элдердин интенсивдүү аралашуусу таримдиктердин сырткы кейпинин жалпы мүнөзүн шарттаган, - деп эсептейт Пржевальский. Ал “таримдиктер, күмөнсүз, арий тукумуна тиешелүү болушун (б.а. элдердин индо-иран тобуна) өзүлөрүнүн бет түзүлүштөрүнүн өтө ар турдүүлүгү менен айырмаланышат” деген. Бул жерден сарттардын (отурукташкан өзбектердин-Б.Ю [6, 51-53].), кыргыздардын, тангуттардын, монголдордун жана ал эмес европалыктардын типтерин кезиктирүүгө болот.

Таримдин калкынын көпчүлүгү кубарган жүзү, кабырылган көөдөнү жана күчсүз дене түзүлүшү менен айырмаланышат. Эркектери орто жана көбү узун бойлуу болушуп, аялдарынын бою бир кыйла кыска болот. Бул элдин тили өзбек тилине жакын. Дини мусулман, кудайга сыйынган айрым салттардын кошулмасы бар. Таримдиктерде динге өтө берилүү жок. Тиричиликте, үй турмушунда таримдиктердин аялдары – үйдүн ээси, бирок күйөөсүнүн күңү.

Таримдиктердин кийими чепкен менен шымдан турат. Чепкендин ичинен узун көйнөк жана кышкысын кой терисинен жасалган тон кийишет. Байыраак адамдарыныкы тонунан башка чапаны, чалмасы, өтүгү болот. Кембагалдары суук мезгилде өтүктүн ордуна кийиз байпактын сыртынан өзүлөрү ултарган чарыктарды кийип жүрүшөт. Кышында башына жээктери кайрылган тери тумак, жайында – кийиз калпак кийишет.

Аялдары кацавейканы элестеткен (орустардын сырт кийими) чапан, чапандын ичинен – көйнөк жана багалеги өтүккө салынуучу дамбал кийишет.

Ал эми Лобнордун (Каракурчиндин) башка элдери өздөрүнүн мурдагы тиричилигин жана жашоо мүнөзүн өзгөртө баштаган: кой жана аз station башка мал багып, буудай эгишкен. Бул өзгөөрүүлөрдүн баардыгы Чарклыкта отурукташкан башка жерден ооп келгендердин таасири астында жүргөн. Ушул кыштактын айлана-тегерегинде лобнордуктар (каракурчиндиктер), Лобнордун өзүндө жарактуу жерлер жок болгондуктан, жер иштетүү менен алек болушат.

Лобнор менен Таримдин элинин түпкү теги бир деп эсептеген Пржевальский. Алар терисинин түсү менен гана айырмаланат – лобнордуктардыкы каратороураак келет. Алардын тилдери бирдей – монгол сөздөрү аралашкан түрк тили. Дини дагы бир – мусулман.

Аял үйдүн ээси болгону менен таптакыр укуксуз – оор жумуштун бардыгы анын мойнунда. Кыздар турмушка 14-15 жашынан чыгат. Эркектер дагы ошол эле куракта, же бир аз кечигирээк үйлөнүшөт. Колуктуга төлөнгөн калың: 10 боо кендир, кургатылган балыктан 10 байлам жана бир-эки жүз өрдөк.

Лобнордуктардын өзүлөрүнүн темир устасы да болбойт. Балта, бычак, устараларды алар Чарклыктан алышат. Бул куралдар ушунчалык жөнөкөй болгондуктан, алар темир доорундагы куралдардын үлгүсү катары көрүнүшү мүмкүн.

Борбордук Азияга жасаган экспедициясынын планынын экинчи бөлүгү Пржевальский тарабынан аткарылбай калган. Ал Тибет тайпак тоосуна бара алган жок. Буга бир катар себептер тоскоолдук кылды. Так ушул учурда дунгандардын Кытайдагы Цин династиясына жана феодалдык эзүүгө каршы көтөрүлүшүнүн борбору Синьцзян провинциясында болуп, экспедицияга таасирин тийгизген [5, 62]. Ушул эле учурда орус-түрк согушу башталган. Акырында, экспедициянын тагдырындагы бурулушка Николай Михайловичтин энесинин оорусу, андан соң анын өлүмү таасир кылды, андан соң өзүнүн оорусу да кошулду.

Ошентсе да, изилдөөлөрдүн планы толук аткарылбагандыгына карабастан, Борбордук Азияга жасалган экинчи экспедициясынын натыйжалары ушунчалык маанилүү болгон. Лобнор менен Алтынтагдын ачылышы Россияда да, чет өлкөлөрдө да эн улуу географиялык ачылыштар катары бааланган.

Пржевальский тарабынан 1300 чакырым аралыкта аткарылган жер бетин маршрут боюнча картага түшүрүү, метеорологиялык байкоолор, өзгөчө Такла-Макан чөлүнүн ичкерисинде жасалгандары, саякатчы топтогон эң сонун ботаникалык жана зоологиялык коллекциялар зор байлык эле.

Тарим менен Лобнордун калкы жөнүндө Пржевальскийдин этнографиялык маалыматтары менен баяндамалары илимий коомчулукка өтө зор таасир тийгизди. Бул жазылгандары саякатчынын замандаштары негиздүү түрдө соңку жаңы саякатчылар тарабынан тартылган кызыктуу этнографиялык сүрөттөөлөр деп баалашкан.

Экспедициянын жыйынтыгы: *Н.М.Пржевальский. От Кульджа за Тянь-Шань и на Лобнор. – Москва, 1878 [2].* – деген жыйнак чыккан.

Николай Михайлович Пржевальскийдин Борбордук Азиянын география жана тарыхый – этнографиясын изилөөгө кошкон салымы зор. Бул макалабызда саякатчынын эки гана: Уссири крайына (1867-1869-жж) жана Борбордук Азияга саякаттары тагыраак айтканда Монголияга жана тангуттар өлкөсүнө саякаты (1870-1873-жж) о.э. Табышмактуу Лобнордогу саякатына (1876-1878-жж) токтолдук. Ал эми калган изилдөөлөрү кийинки макалаларыбызда баяндалат.

Адабияттар:

1. Умурзаков С.У. Известия Киргизского географического общества. Выпуск 12. – Фрунзе: Илим, 1975.
2. Пржевальский Н.М. От Кульджа за Тянь-Шань и на Лобнор. – Москва, 1878.

3. Пржевальский Н.М. Монголия и страна тангутов. Трехлетнее путешествие в восточной нагорной Азии. Т. 1-2., - СПб, 1875-1876.
4. Пржевальский Н.М. Путешествие в Уссирийском крае 1867-1869 гг. СПб., 1870.
5. Русские петешественники и исследователи о киргизах. – Фрунзе, 1973.
6. Юсов Б.В. Н.М.Пржевальский. Окутуучулар үчүн. – Фрунзе:Мектеп, 1987. 51-53

УДК: 398.2 (575. 2) (04)

ПУТИ РАЗВИТИЯ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Сыдыков А. Н. - доктор филологических наук, namitaevi4@mail.ru
Бишкекский государственный университет имени Кусеина Карасаева

Аннотация: *В статье изложены основные этапы развития этнолингвистической науки в Кыргызстане. Рассмотрены и прокомментированы источники ученых, чьи труды посвящены исследованию языка и культуры киргизского народа.*

Этнолингвистика как наука о нарицательных и собственных именах в киргизском языке имеет свою историю. Этнолингвистическая специальная литература, а также историческая, географическая, языковедческая, литературоведческая и прочая, начиная с древнейших времен до наших дней, показывает, что киргизская этнолингвистика прошла следующие этапы своего развития:

1. *Донаучный (X-XX вв.) период. Эмпирическое разъяснение явлений ономастики.*
2. *XX век является периодом формирования еще не этнолингвистики, но ономастики как науки.*
3. *Научный, или этнолингвистический этап. С конца 60-х годов XX века опубликованы книги, защищены диссертации, изданы словари.*

Ключевые слова: *этнолингвистика, ономастика, религия, тенгрианство, концепт, обрядность, антропоним, этноним, теоним.*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭТНОЛИНГВИСТИКА ИЛИМИНИН ӨНҮГҮҮ ЖОЛУ

Сыдыков А. Н. – филология илимдеринин доктору, namitaevi4@mail.ru
Кусеина Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

Аннотация: *Макалада Кыргызстанда этнолингвистика илиминин өнүгүү тарыхынын негизгиэтаптары камтылды. Окумуштуулардын кыргыз элинин маданиятына жана тилине арналган илимий булактары иликтөөгө алынды.*

Этнолингвистиканын сөздөрдү жана атоолорду изилдеген илим катары кыргыз тилинде өзүнүн тарыхы бар.

Этнолингвистикага арналган атайын адабияттар, ошондой эле тарыхый, географиялык, тилтаануу, адабиятаануу, жана башка булактар кыргыз этнолингвистикасы өзүнүн өнүгүүсүндө төмөндөгүдөй этаптарды басып өткөнүн көрсөтүп турат:

1. *Илимий изилдөөгө чейинки учур (X-XX кк.). Ономастиканын көрүнүштөрүн эмпирикалык жол менен түшүндүрүү.*
2. *XX-кылым – этнолингвистиканы эмес, ономастиканы илим катары таануу учуру.*
3. *Илимий, же этнолингвистикалык изилдөөлөр. XX-кылымдын 60-жылдарынан баштап китептер жазылып, диссертациялар жакталып, сөздүктөр даярдалып, басмадан чыгып келе жатат.*

Ачкыч сөздөр: *этнолингвистика, ономастикон, дин, теңир, концепт, каада-салт, антропоним, этноним, теоним.*

THE WAYS OF THE DEVELOPMENT OF THE ETHNO-LINGUISTIC SCIENCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Sydykov A. N. - Doctor of Philology, namitaevi4@mail.ru